

نقش عوامل جغرافیایی و ژئوپلیتیکی در پیروزی های غزنویان در لشکرکشی به هند

محسن شاه بختی

گروه الهیات و معارف اسلامی-تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد تاکستان، دانشگاه آزاد اسلامی، تاکستان، ایران

مصطفی ناصری راد^۱

گروه تاریخ، واحد تاکستان، دانشگاه آزاد اسلامی، تاکستان، ایران

بشری دلریش

گروه تاریخ، واحد تاکستان، دانشگاه آزاد اسلامی، تاکستان، ایران

جواد سخا

گروه تاریخ، واحد ابهر، دانشگاه آزاد اسلامی، ابهر، ایران

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۲/۰۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۶/۳۰

چکیده

از وجوه ممتاز در حوزه تاریخ غزنویان در ایران، فتوحات این سلسله در هند می‌باشد. تسخیر دارالکفر، تأمین منافع اقتصادی و برده‌گیری، از علل و اسباب عمده لشکرکشی‌های غزنویان به هند بوده است. این پژوهش در نظر دارد با روش توصیفی-تحلیلی دلایل پیروزی غزنویان (۴۳۲-۳۶۶ه.ق) بر هندیان را با نگاهی ویژه به جایگاه فیل و غلامان هندی سپاه غزنوی در حد فاصل حکومت سبکتگین تا پایان حکومت سلطان مسعود را بررسی و تبیین کند. با توجه به مشابهت تسلیحاتی و تا حدودی تاکتیکی و به کارگیری فیل در سپاه غزنویان و هندیان، مهم‌ترین پرسش این مقاله این است که: چرا برغم همانندی‌ها در سپاه‌گیری غزنویان و هندیان، از جمله کاربرد فیل و حضور هندیان در سپاه غزنوی، اغلب پیروزی‌ها به نفع غزنویان رقم خورده است؟ یافته‌های پژوهش حاضر گواهی این است که غزنویان با به کارگیری بجا و بهینه فیل و شرایط بهتر استفاده از این حیوان در نبرد با هندیان و با بهره‌گیری از غلامان هندی حاضر در سپاه خود، توانستند پیروزی را نصیب خود کنند.

کلیدواژگان: غزنویان، هندیان، هند، فیل، پیروزی.

یکی از ممتازترین ویژگی‌های سلسله‌غزنویان دستاوردهای پیروزمندانه آنان در جنگ با سرزمین هند می‌باشد. بهانه‌ها و ضرورت‌هایی این یورش‌ها، تسخیر دارالکفر، برده‌گیری و غارت منابع سرشار این سرزمین بوده است. دلایل پیروزی می‌تواند عوامل گوناگونی باشد که بنظر می‌رسد به کارگیری مناسب از فیل و غلامان هندی از عوامل تأثیرگذار در کسب پیروزی غزنویان باشد. برای شناسایی دلایل پیروزی می‌بایست به دنبال هر سرخشی باشیم که در گزارش‌های تاریخی و جغرافیایی موجود است. لازم به ذکر هست که استفاده از فیل در جنگ در عین حال چونان شمشیر دولبه‌ای است که در صورت عدم بهره‌گیری شایسته‌تر از تکتیک، استراتژی و توانمندی‌ها این حیوان توسط هر کدام از سپاه متخاصم ورق را به نفع دیگری برمی‌گرداند. عوامل بسیاری در جنگ‌ها مؤثر هستند که می‌توانند در هر جنگ و دوران تاریخی متغیر و متفاوت باشند. به طور کلی استفاده بجا از تنوع نیروهای رزمی، سلاح‌ها، ابزارها، ادوات جنگی و حیوانات به خدمت گرفته شده در جنگ، در کنار بکارگیری شیوه‌های جنگی و تدافعی جزء این عوامل به شمار می‌آیند. وقتی به عوامل تأثیرگذار جنگ‌های غزنویان در سرزمین هند توجه می‌شود، دو عامل مشترک در این عرصه نمایان است. یکی وجود فیل و دوم وجود سربازان هندی- آن‌هم- در هر دو سپاه، ذهن را درگیر می‌کند و به پرسشی منتهی می‌شود که: چرا برغم همانندی‌ها در سپاه‌گیری غزنویان و هندیان، از جمله کاربرد فیل و حضور هندیان در سپاه غزنوی، اغلب پیروزی‌ها به نفع غزنویان رقم خورده است؟

در تألیفات پرشمار و ارزشمند تاریخ غزنویان، عوامل پیروزی غزنویان در مقابل هندیان مورد توجه قرار گرفته است. این نوشته با توجه به صحنه گذاشتن به عوامل متعدد به عامل نقش آفرینی فیل و سربازان هندی سپاه غزنوی در پیروزی آنان توجه ویژه‌ای دارد. این مقاله در پی آن است که دلایل پیروزی و برخی زاویای ناگفته و پنهان نقش آفرینی‌های فیل و همچنین حضور خود هندیان در سپاه غزنوی را تشریح و تحلیل نماید و همچنین نقاط ضعف سپاه هند به ویژه در بهره‌گیری از فیلان در سرزمین مادری خود را تبیین و تحلیل کند. این نوشته بر آن است که تفاوت‌های بکارگیری فیل در دو سپاه غزنوی و هندی را بررسی کرده و دلایل مؤفقت غزنویان در استفاده از فیلان را در مقابل ناکامی هندیان در بهره‌گیری از فیلان را مشخص کند. هدف از این مقاله بررسی دلایل پیروزی غزنویان بر هندیان و همچنین برجسته کردن جایگاه فیل و هندیان سپاه غزنوی در این پیروزی‌ها می‌باشد.

این مقاله با روش توصیفی- تحلیلی و بهره‌مندی از منابع کتابخانه‌ای به آن دسته از عوامل تأثیرگذار در جنگ بین غزنویان و هندیان می‌پردازد که به طرح مباحث مقاله یاری می‌رساند. بر این مبنا، تلاش شد که با مطالعه و مقایسه متون تاریخی غزنویان و تحقیقات امروزی و با توجه به حضور فیل و سربازان هندی در هر دو سپاه به نقش آفرینی آنان پرداخته و دلایل برتری غزنویان در جهت استفاده بهینه و بجا از فیل و جنگجویان هندی را بررسی کند.

لازم به ذکر است در چشم انداز تاریخ و سپاه‌گیری غزنوی مقالات ذیل نیز از سوی محققان به نگارش درآمده است که با دقت در عناوین آن‌ها، به تفاوت محتوای این مقاله با آن‌ها می‌توان پی‌برد.

الف: مقاله «The Elephant and the Sovereign: India circa 1000c» تألیف علی انوشهر، به بررسی فیل در عصر غزنویان می‌پردازد. به نقش نمادین فیل در میان هندیان و مسلمانان پرداخته است که چگونه غزنویان با اتخاذ تدابیری مثل حمله به دارالکفر و معروف شدن به غازیان و بت شکن، نماد شیطانی فیل-با توجه به داستان ابرهه و قصد او برای تخریب خانه خدا- را در میان مسلمانان تغییر دادند.

ب: مقاله «Indian Elephant crops Under the Ghaznavids» تألیف جابر رضا کاربرد فیل در دوره غزنوی را از جنبه‌های مختلف بررسی کرده است. روش‌های استفاده از فیل در جنگ را مورد کنکاش قرار داده است.

ج: مقاله «نقش فیل در جنگ های ایران باستان» تألیف علاءالدین آذری، به بررسی نقش فیل در حکومت های ایران قبل از اسلام به ویژه ساسانیان در جنگ های آن ها با اعراب مسلمان می پردازد. این مقاله تا حدی تداعی بخش استمرار روش های استفاده از فیل در سپاه غزنوی مانند عصر ساسانی می باشد.

در آثار نویسندگانی چون باسورث، محمد ناظم، غلام جیلانی جلالی و خلیل الله خلیلی که کلیت تاریخ غزنویان مد نظر است نیز اشاراتی کلی به بهره گیری سپاه غزنویان از فیل را داریم.

– غزنویان و هند

هیچ کس از روی عقل سلیم جنگی را شروع نمی کند مگر آن که پیشاپیش بر او مبرهن باشد که با آن جنگ چه چیز به دست می آورد و این که چگونه می خواهد آن را کنترل و رهبری کند (هاوارد، ۱۳۷۷: ۱۲۰). در دوره غزنویان اهدافی وجود داشتند که مشوق اصلی و نیروی محرکه حمله به هند و در نهایت باعث پیروزی غزنویان شدند. هند در آن دوران به عنوان سرزمین کفر مشهور بود که نه تنها حمله سلطان از طرف خلیفه و مسلمانان نکوهش نمی شد بلکه در این راه به لقب غازی نیز شهرت یافتند. پس سلطان به سوی فتح سرزمین غیر مسلمانان به ویژه هند مبادرت کرد. عتبی در این باره می گوید: «هرسال غزوی در دیار هند از برای نصرت اولیاء دین و قمع اعداء اسلام نذر کرد» (عتبی، ۱۳۷۴: ۱۸۲). به باور غزنویان، هند علاوه بر دارالکفر بودن محل بددینان و بدعت گران اسماعیلی نیز بود که جرمشان کمتر از کفر نبود عتبی درباره کفرشان می نگارد: «و خلق را در مزله ضلالت و مهلکه جهالت می انداخت» (عتبی، ۱۳۷۴: ۲۸۹). جنگ با دارالکفر و بددینان هدفی بود که باعث اتحاد بین نیروها در جهان اسلام شد، هدف دیگر حمله به هند، منافع اقتصادی بود، این هدف با برده گیری، بدست آوردن غنایم به ویژه طلا و جواهرات در بتکده ها، همچنین بدست گرفتن راه های تجاری بین هند و سرزمین های پیرامون آن، تأمین می شد. از همان ابتدای فتوحات مسلمانان در هند، باور مسلمانان را می توان در گفتگوی بین حجاج بن یوسف و یکی از یاران اشعث بن قیس که اسیر حجاج شد، دریافت. حجاج به آن اسیر گفت که هند چگونه سرزمینی است که او گفت: «دریایش همه مروارید و کوهسارش همه یاقوت و درختانش همه عطر است» (دینوری، ۱۳۷۱: ۳۶۴). در این باره عتبی آورده است: «لشکر اسلام را از انغال و غنایم ایشان مالهای موفور و رغایب نا محصور بدست آمد» (عتبی، ۱۳۷۴: ۲۴۶).

هند همیشه برای مسلمانان از نظر تجاری و بازرگانی مهم بود. به طوری که مقدسی مدتی قبل از شروع فتوحات هند توسط غزنویان چنین می گوید: «اینجا سرزمین زر و بازرگانی است» (مقدسی، ۱۳۶۱: ۷۰۰/۲) و عتبی نیز پس از تسخیر سرزمین هایی از هند می گوید: «و راه قوافل و تجار میان دیار خراسان و هندوستان گشاده شد» (عتبی، ۱۳۷۴: ۳۲۲). یکی دیگر از دلایل اقتصادی، حمله سلسله های شرق جهان اسلام به مناطق پیرامونی که دارالکفر به حساب می آمد برده گیری بود. گردیزی درباره برده گیری سلطان پس از جنگ قنوج می آورد: «و پنجاه و سه هزار برده بود» (گردیزی، ۱۳۶۳، ۶۰).

رسیدن به این اهداف توانست پیروزی را نصیب غزنویان کند. تا زمان سلاطین غزنوی بنا به دلایل متعدد هیچ سلسله ایرانی همانند آنان به فتح در سرزمین هند توجه نکرده بودند، با توجه به دریافت منشور سلطنت غزنویان از خلفای عباسی (گردیزی، ۱۳۶۳: ۶۹؛ منهج سراج، ۱۳۶۳: ۲۲۹/۱). حضور و سیطره نسبتاً قدرتمندانه خلیفه عباسی بر ولایات غربی، وجود حکومت های مقتدر چون آل بویه، مسلمان بودن اغلب مردمان در داخل سرزمین های خلافت لاجرم غزنویان را به سمت فتوحات در مرزهای شرقی کشاند. ارزش هند نزد سلاطین غزنه به ویژه سلطان مسعود چندان زیاد بود که مسائل اساسی و جدی دیگر مثل سرکوب سلاجقه را بدون رسیدن به نتیجه مطلوب رها کرده و به دنبال لشکرکشی به هند حرکت کردند. باسورث حمله سلطان مسعود را خطرناک ترین تصمیم او می داند، (باسورث، ۱۳۷۸: ۳۱۶).

- دلایل پیروزی غزنویان در لشکرکشی به هند

ریمون آرون بر این باور است که علیت در رخداد‌های تاریخی، عام و کلی نیست در نتیجه یک پژوهشگر تاریخ در بهترین حالت می‌تواند علیتی احتمالی برای جنگ بیابد، پس هر رویداد تاریخی همواره نتیجه همزمان شمار بسیاری از عوامل گوناگون است (آرن، ۱۳۸۰: ۹۹ و ۱۰۰)، هر عصر، نوع جنگ، شرایط محدود و پیش‌داوری‌های خود را دارد، بنابراین در پرتو ویژگی‌های هر عصر می‌بایست به قضاوت درباره حوادث آن دوران پرداخت، جنگ نیز ساخته و پرداخته عقاید، احساسات و شرایط حاکم در زمان خود است (هاوارد، ۱۳۷۷: ۸۷ و ۱۱۲).

۱- تنوع سپاه غزنویان در لشکرکشی به هند

گروه‌ها و نیروهای مختلف در جنگ به مثابه تنوع نت‌های موسیقی و رنگ‌ها می‌باشند و یک فرمانده لایق می‌تواند بی‌نهایت ترکیب از آن‌ها در جنگ به صف کند (سان تزو، ۱۳۶۴: ۷۲). در تنوع سپاه غزنوی علاوه بر حضور اقوامی مانند ترک، عرب و دیلم با حضور غلامان هندی نیز مواجه هستیم. شرایط و موقعیت به کارگیری این گروه‌ها متفاوت بود به‌طوریکه برای مقابله با هندیان (از جمله راجپوت‌ها) از غلامان هندی استفاده می‌شد. دیلمیان برای مبارزه در معابر کوهستانی کمین‌های ویژه‌ای ترتیب می‌دادند (جیلانی، ۱۳۵۱: ۱۱۴). در پیاده نظام سپاه مسعود هندیان و دیلمیان ممتاز بودند (باسورث، ۱۳۷۸: ۱۱۲). اعراب از بهترین‌های سوار نظام سپاه غزنویان بودند (بیهقی، بی تا: ۵۸۴) و به دیو سواران شهرت داشتند (همان، ۱۴۶). گروهی از هندیان نیز جزو سواره نظام بودند گزارش‌های بیهقی آشکارا وجود آنان را تأیید می‌کند (رک بیهقی، بی تا: ۳۲۸ و ۳۰۷).

نقش غلامان هندی در سپاه غزنوی به شکل‌های گوناگونی وجود داشت. این غلامان، علاوه بر حضور در صفوف پیادگان و حتی اسب سواران، با توجه به آشنایی با فیل هندی و سرزمین مادری خود در هدایت و تیمار فیلان که یک نقش اختصاصی و مهم در سپاه غزنوی بود نیز حضور داشتند. که در این نوشته در بخش جایگاه فیل به آن پرداخته می‌شود. با ادامه لشکرکشی‌های غزنویان در هند و ضرورت استقرار پادگانها در مناطق مفتوحه، وجود هندیان در سپاه غزنوی از ارزش زیادی برخوردار شد زیرا این بومیان اقلیم هندوستان را خوب می‌شناختند و به آن عادت داشتند (دلریش، ۱۳۹۲: ۲۰۴). در ضمن سلاطین غزنوی به آنان توجه خاصی داشتند (جیلانی، ۱۳۵۱: ۱۱۳). سلاطین غزنه نسبت به دین هندیان سپاه خود نوعی تساهل داشتند. مؤلف ناشناخته سیستان به کافر بودن بیشتر آنان و بی‌رحم بودن آنان اشاره می‌کند (تاریخ سیستان، ۱۳۶۶: ۳۵۵). در داستان طغیان احمد ینال‌تگین حاکم منصوب غزنوی لاهور، تلک سردار هندی سپاه غزنوی از مسعود می‌خواهد که به او اجازه دهد تا به آن‌جا رود و شورش را سرکوب کند زیرا: «من از هندوستانم و وقت گرم است و در آن زمین من راه بهتر برم» (بیهقی، بی تا: ۵۲۰).

تنوع قومی سپاه در آن دوران مزیتی‌هایی داشت. عنصر المعالی حتی تعداد سپاه ترک و هندوی لشکر سلطان محمود را برابر می‌داند تا از هم بترسند، شورش نکرده و مطیع باشند (عنصر المعالی، ۱۲۸۵ق: ۲۰۹). یکی از ویژگی‌های گروه‌های گوناگون [نژادهای گوناگون] سپاه غزنوی این بود که هر گروه برای خود سردار و تشکیلاتی داشت و اگر به هر علتی گروهی از آنان مجبور به عقب نشینی می‌شد ساختار سپاه از هم نمی‌پاشید زیرا گروه‌های دیگر دارای تشکیلات و دستورات خود بودند، و چه بسا تا آخر جنگ دوام می‌آوردند. در ضمن هر کدام از گروه‌ها با دیدن دیگران برای برتری جویی، کارزار شایسته تری را انجام می‌دادند (خواجہ نظام الملک، ۱۳۶۹: ۱۲۴). فرماندهی هندیان در سپاه غزنوی با تعدادی سالار هندی بود (حسن زاده، ۱۳۸۵: ۱۲۳ و ۱۲۴). سالاران هندی از نظر قدرت و نفوذ با سالاران ترک برابری می‌کردند. از معروفترین آنان می‌توان تمک، تلک (بیهقی، بی تا: ۶۶۴) و نهبه و سوندهرای (گردیزی، ۱۳۶۳: ۵۴ و ۷۴) را برشمرد.

حکومت غزنوی جهت تثبیت و تقویت سلطه داخلی خود از یک سو و شاید برای تحقق و تثبیت پیروزی‌ها یک دستگاه قوی جاسوسی ایجاد کرده بودند. آنان چون چشم سلطان بودند و اخبار را از چهار گوشه حکومت برای تحکیم آن جمع‌آوری می‌کردند. برغم سکوت منابع تردیدی نیست که غزنویان از هندیان سپاه خود در راستای فتوحات هند جهت جاسوسی نیز استفاده می‌کردند. بیهقی درباره جاسوسان سلطان محمود، می‌گوید: «منهیان داشت بر همگان که انفاس می‌شمردند و باز می‌نمودند» (بیهقی، بی تا: ۹۱۷).

در جنگ‌ها استفاده از راهنمای بومی با اهمیت است و نباید مورد غفلت قرار گیرد زیرا با توجه به شناخت آنان از سرزمینشان- در صورت عدم استفاده از آنان- زمین جنگ که در کسب پیروزی بسیار مهم است را سپاه مهاجم از دست می‌دهد (سان تزو، ۱۳۶۴: ۱۴۷). گزارش‌های تاریخی حاکی از حضور گروه دیگری از هندیان در سپاه غزنوی به عنوان راهنما در سرزمین هند، حکایت دارد (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۳۴۴/۲۱؛ ابن جوزی: ۱۴۱۲ق: ۱۱۲/۱۵).

استفاده از لشکر هندی در فتوحات سلاطین غزنوی این ذهنیت را ایجاد می‌کند که آیا هندیان در سرزمین های مادری خود نیز با رغبت می‌جنگیدند و به غزنویان خیانت نمی‌کردند و غزنویان به آنان اعتماد کامل داشتند؟ در منابع شواهدی بارز دال بر خیانت و عدم اعتماد به آن‌ها بسیار کم است. شاید با توجه به معنای امروزی وطن و کشور در آن زمان نتوان هند را یک کشور یا یک وطن متمرکز در نظر گرفت (تاپار، ۱۳۸۷: ۲۹۹/۱). پس هندیان در جنگ در مقابل بخش‌هایی از هند قرار می‌گرفتند که سالیان زیادی از هم جدا و یا با هم در جنگ بودند. همچنین این امکان نیز وجود داشت که سپاه غزنوی بیشتر از هندیانی در سپاه استفاده می‌کردند که در دوران خردسالی به بردگی گرفتار شده بودند و در مراکز نظامی و آموزشی به شکل وفادارانه‌ای تحت آموزش و تربیت غزنویان قرار گرفته بودند. سلطان مسعود برای شکست احمد ینال تگین حاکم شورشی سرزمین هند، بار اول لشکر هندی با فرماندهی «نهب» فرستاد و پس از کشته شدن تعداد زیادی از دو طرف، این لشکر شکست خورد و نهب کشته شد. سلطان برای بار دوم نیز لشکر دیگر هندی به سرداری «تلک» را فرستاد که این لشکر مؤفق به پیروزی شد. شاید از یک منظر این کار سلطان پیروی از یک سیاست پرسابقه در حکومت‌ها باشد که برای جنگ با یک دشمن خطرناک، شیوه تعدیل گروه‌های داخلی را در پیش گرفته و گروهی که برای حکومت امکان خطر و یا پر قدرت تر شدن را داشتند، به جنگ با هم می‌فرستادند که در صورت پیروزی و شکست هر کدام، در کل به نفع حکومت تمام می‌شد. در گزارش دیگری گردیزی از خیانت شوکپال هندی خبر می‌دهد (ر.ک گردیزی، ۱۳۶۳: ۵۴). همچنین فضای خیانت در انتهای زندگی سلطان مسعود شدت گرفت به طوری که با شکست مسعود در جنگ دندانقان، سیصد و هفتاد غلام سرایی از مسعود برگشتند (بیهقی، بی تا: ۸۳۴). با توجه به حضور بالای غلامان هندی دور از ذهن نیست که از این تعداد، تعداد قابل توجهی غلامان هندی بوده باشند. گزارش‌هایی دیگری را نیز می‌توان از عدم اعتماد کامل به هندیان را در اواخر دوران سلطنت سلطان مسعود پیدا کرد. ابو نصر احمد بن عبد الصمد یکی از بزرگان دربار غزنوی درباره حرکت سپاه مسعود با حرم و خزاین به سمت هند می‌گوید: «خداوند را به هندوستان چرا باید شد؟... اگر خداوند به هندوستان رود حرم و خزاین آن جا برد... به هندوان اعتماد نیست که حرم و خزاین به زمین ایشان برد که سخت نیکوکار نبوده‌اند» (بیهقی، بی تا: ۷۹۶).

۲- جایگاه فیل در پیروزی غزنویان

در طول تاریخ، فیل بخش جدانشدنی سپاهیگری هندیان بود و سلاطین غزنوی به فتح سرزمینی که فیل سلاح استراتژیک آنان بود، روی آوردند. غزنویان برای رویاروی با هندیان صاحب فیل، متمایل به استفاده از این حیوان شدند. همپوشانی مناطق مورد حمله غزنویان با زیستگاه طبیعی فیل‌های هندی نیز غزنویان را به فکر استفاده از این حیوان انداخت. فیل در سیاست و نظامیگری غزنویان چنان تأثیر عظیمی داشت که شیوه استفاده از آن تبدیل به یک نوع الگوی حکومتی برای جانشینان غزنویان در هند نیز گشت (Anooshahr, 2020: 139).

- علاقه ویژه غزنویان به فیل

سلاح‌ها و حیوانات گوناگونی در جنگ‌ها با توجه به شرایط مختلف بکار گرفته شده‌اند که در این بین علایق پادشاهان و فرماندهان به آنان در انتخابشان بی‌تأثیر نبوده است. سلاطین غزنه به فیل علاقه داشته و از هیچ کوششی در بدست آوردن آن مضایقه نمی‌کردند. گفته می‌شود که سلطان محمود پس از جنگ قنوج، برای بدست آوردن گونه خاصی از فیل، فیل سفید «چندرای» پادشاه هند که در تمامی هندوستان از نظر هیبت و زیبایی به نام بود را مشاهده کرده و چنان مجذوب فیل او گشته بود که دستور داد به هر قیمت که می‌توان فیل را برایش بخرند. حتی سلطان حاضر بود در ازای آن پنجاه فیل بدهد. از قضا، فیل از چنگ چندرای گریخت و تا اردوگاه سلطان آمد، محمود فیل را گرفت و از این اتفاق نیک بسیار خدا را شکر کرد (گردیزی، ۱۳۶۳: ۶۱). از عوامل اصلی پیروزی غزنویان در جنگ‌ها استفاده درست و کارشناسانه از فیل بود و در عین حال گزارش‌هایی وجود دارد که نشان می‌دهد در برخی موارد دلیل حمله سلطان محمود به هند برای بدست آوردن فیل جنگی بود. به‌طوریکه سلطان به گونه‌ای معروف از فیل به نام «صیلمان» علاقه داشت و برای بدست آوردن این فیل که در سرزمین تانیشر وجود داشت به آن‌جا لشکر کشید (عتبی، ۱۳۷۴: ۳۳۵؛ ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۳۵۱/۲۱)

- افزایش مستمر تعداد فیلان سپاه

استفاده از فیل در دوره غزنویان یک امر دفعی و ناگهانی نبود و این موضوع را می‌توان در سیر تحولات تاریخی و تعداد فیل‌ها به اثبات رساند. به احتمال زیاد نخستین گزارش از حضور فیل هندی در سپاه غزنوی به سال ۳۶۳ ق برمی‌گردد. در این سال سبکتگین پس از جنگ با ابوعلی - پسر شاه کابل - دو فیل را از او غنیمت گرفت (منهاج سراج، ۱۳۶۳: ۲۲۷/۱). در این زمان سلطان محمود که بزرگترین سلطان این سلسله با بیشترین تعداد و استفاده از فیل در نبرد با هندیان بود، بیشتر از سه سال سن نداشت. گزارش دیگری در منابع وجود دارد که سبکتگین در ابتدای دولتش در خراسان و غزنه به سال ۳۶۷ ق پس از تصرف قصدار و بست به سمت سند و هند لشکر کشید و با «جیپال» پادشاه هند که به همراهش دو بیست فیل بود درگیر شد. سبکتگین توانست تمامی مال و اموال او را به چنگ آورد (رشید الدین فضل الله، ۱۳۹۲: ۱۴۱۱/۲). در سال ۳۸۴ ق سپاه سبکتگین به همراه تعدادی فیل، سامانیان را در مقابل فایق و ابوعلی سیمجور یاری رساند (بیهقی، بی تا: ۲۵۲). خواندمیر تعداد فیل‌های سپاه سبکتگین را در این نبرد دو بیست زنجیر ثبت می‌کند (خواندمیر، ۱۳۸۰: ۳۶۷/۲). با دقت در منابع تا سال ۳۸۶ یعنی یک سال قبل از سلطنت سلطان محمود تعداد دو بیست فیل در منابع گزارش شده است. اما این تعداد به مرور زیاد شد تا جایی که در اوج قدرت غزنویان تعداد کل فیل‌های امپراطوری غزنوی به دو هزار و پانصد فیل رسید (منهاج سراج، ۱۳۶۳: ۱/۲۳۰). غزنویان بیشتر این فیل‌ها را از راه کسب غنائم جنگی و باج و مقدار کمتری را نیز از راه خراج بدست می‌آوردند. نویسنده مقاله «نقش غنایم و ثروت هند در بنیه‌های اقتصادی غزنویان» با مراجعه به تواریخ غزنوی در جدولی تعداد فیل‌های سلاطین محمود و مسعود را که به شکل غنیمت، بدست آورده را محاسبه کرده است (ر، ک محمدی، ۱۳۸۶: ۱۳۲).

- بهره‌گیری از ویژگی‌های جنگی فیل

سلاطین غزنوی اولین سلسله‌های ایران بعد از اسلام هستند که با توجه به تاخت و تاز آنان به کشور هند که خاستگاه زندگی فیل محسوب می‌شد از فیل در اغلب زمینه‌های نظامی و سیاسی بهره بردند. موقعیت‌های زمانی و مکانی و شرایط مختلف، چگونگی بهره برداری از مزیت‌ها و نقاط قوت فیل‌ها را در جنگ مشخص می‌کرد. گزارش‌های فراوانی از استفاده از فیل‌ها توسط سپاه غزنوی در فتوحات هند در تواریخ چون بیهقی، گردیزی و عتبی همچنین در دیوان‌های شعری چون فرخی سیستانی، فردوسی و عنصری وجود دارد. به کارگیری فیل‌ها در جنگ به طور مستقیم و غیرمستقیم انجام می‌گرفت. در این نوشته منظور از استفاده مستقیم این است که فیل و سوارانش در میدان جنگ

با دشمن روبرو می شدند. فیلها حضور فیزیکی در میدان جنگ و کارزار داشتند و در ایجاد تلفات دشمن نقش داشتند. منظور از استفاده غیرمستقیم این است که فیل در میدان جنگ بنا بر ملاحظات و ضرورت‌هایی مجال شرکت در جنگ مستقیم را نداشت بلکه در محاصره، بستن راه‌ها، جابجایی نیروها و سلاح‌ها یا ترساندن دشمنان نقش داشت. ما در گزارش‌های نبردهای غزنویان به هر دو شکل حضور فیل برخورد می‌کنیم. سلطان محمود در جهت استفاده بهینه از فیل به ویژگی‌های این حیوان نگاه ویژه‌ای داشت به طوریکه گزارش بیهقی از توجه سلطان به ویژگی‌های فیل در داستان بهرام گور و نوع زره و شکار کردن بر پشت فیل در هندوستان حکایت می‌کند (ر.ک بیهقی، بی تا: ۱۵۱).

به علت پشت نسبتاً پهن و مسطح فیل، این بخش جایگاه مناسبی برای قرار گرفتن اتاکی به نام عماری می‌باشد. بر بالای عماری چند کماندار و یا گاهی چند کماندار آتش انداز قرار می‌گرفتند (بیهقی، بی تا: ۵۶۰؛ بنداری، ۱۳۵۶: ۳۱۶؛ ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۱۷۵/۲۴). ارتفاع فیل جایگاهی را برای دیده‌بانی، نظارت و فرماندهی فراهم می‌آورد، در جنگ، عماری بیشتر جایگاه قرار گرفتن سربازان بود و سلاطین نیز در میدان جنگ بر عماری می‌نشستند (عتبی، ۱۳۷۴: ۲۹۹). عماری فیل می‌توانست حداقل برای بزرگان و فرماندهان زخمی، جایگاهی مناسب برای مداوا باشد، در جنگ ناردین که ابو عبدالله طائی پس از رشادت زیاد زخمی شد سلطان دستور داد برای مداوا و استراحت او را به بالای فیلی ببرند (همان، ۳۵۲). از دیگر کاربردهای فیل‌های جنگی استفاده از آن برای لگد مال کردن صفوف دشمنان بود (عتبی، ۱۳۷۴: ۱۱۶). یک دیگر از کاربردهای فیل در میدان جنگ کارکرد خرطوم این حیوان بود (عتبی، ۱۳۷۴: ۲۸۷). کاربرد دیگر فیل جنگی همراهی برای محافظت [اسکورت] سلطان در جنگ‌ها بود، سلطان محمود در نبرد «دشت کنز» دستور حرکت دو فیل تنومند را برای همراهی و محافظت از خود صادر می‌کند که در هر حال با او همراه باشند (شیانکاره، ۱۳۹۳: ۵۰/۲).

ترساندن دشمن یک از کاربردهای فیل در جنگ بود. گردیزی در موضعی این فضای وحشت از حضور فیل در میدان نبرد را چنین شرح می‌دهد: «پس فرمود [سلطان محمود] تا بیکبار بوق و دبدبه و دهل و طبل بزدند، بر پشت فیلان آیینۀ فیلان و مهره سپید بزدند، و جهان از آواز ایشان کر خواست گشت و مردمان مدهوش کردند، و هرکس که از ترکستان و ماوراءالنهر اندران لشکرگاه حاضر بودند، زهره‌شان بخواست کفید» (گردیزی، ۱۳۶۳: ۶۵).

در برخی مواقع فیل‌ها برای محاصره دشمن به کار گرفته می‌شدند. سلطان محمود در فتح قلعه «کالنجر» که لشکر زیادی به همراه داشت از فیلان برای محاصره گذرگاه‌ها و راه‌ها استفاده کرد و «تندا» یکی از ملوک هند را مجبور به تسلیم کرد. از فیل‌ها با توجه به بزرگی هیكل برای حمل سلاح (بیهقی، بی تا: ۵۹۴)، ویران کردن دیوار قلعه‌ها و حصارها و هموار نمودن و بازگشایی راه‌ها نیز استفاده می‌شد (عتبی، ۱۳۷۴: ۱۱۲؛ گردیزی، ۱۳۶۳: ۵۲؛ ابن خلدون، ۱۳۶۳: ۵۲۴/۳). با توجه به هدف مقاله، برای بررسی ویژگی‌های فیل در جنگ، جابر رضا مقاله مفصلی نگاشته است (ر.ک Reza, 2018: 212-217).

۴- چگونگی حرکت، استقرار و به کارگیری فیل‌ها

فیل‌ها در طول مسیر در جلوی سپاه حرکت می‌کردند. چنانکه لشکر صاحب فیل از کیلومترها دورتر دیده می‌شد. بیهقی حرکت سپاه فیل را جنبیدن جهان می‌داند (بیهقی، بی تا: ۷۶۰). فرخی سیستانی در اشعاری که به فتح «نهر واله» انجامید به حرکت دویست فیل دمان در جلوی لشکر با ده هزار سوار و نود هزار پیاده اشاره دارد.

دویست پیل دمان پیش و ده هزار سوار
نود هزار پیاده مبارز و صفدر

(فرخی سیستانی، ۱۳۳۵: ۶۹)

شکل و شیوه حرکت فیلان نیز مهم بود. عنصری در ابیاتی شیوه حرکت لشکر فیل سوار را چنین می‌گوید:

دویست پیل در آن جنگ هر یکی کوهی بزیر پای بناورد خاک کرده حجر
 جو بیشه پشتش پر مرد جلد شیر شکار جو حلقه گردش صف سوار شیر شکر
 ز گرد موکبشان چشم روز روشن کور ز بانگ مرکبشان گوش چرخ گردان کر

در این ابیات عنصری، از هیبت حرکت لشکر فیل سوار می‌گوید که فیلان چون کوه‌هایی بودند که بر بالای آنان مردان جنگی قرار می‌گرفتند و در پیرامون آنان حلقه‌هایی از سواران حرکت می‌کردند با بانکی از فیلان که گوش فلک را کر می‌کرد (عنصری، ۱۳۶۳: ۱۲۷).

در سپاه غزنویان یک نیروی دریایی و سه نیروی تهاجمی، فیل سوار، پیاده نظام و سواره نظام در سه ردیف پشت سرهم استقرار و آرایش می‌یافتند. با توجه به این که اسب از فیل وحشت دارد و رم می‌کند، در نبردها فیل‌ها را معمولاً به خاطر نزدیکتر کردن و ترساندن اسب‌های سپاه دشمن و همچنین برای دور نگه داشتن از اسب‌های سپاه خودی در جلوی لشکر به خط می‌کردند و در خط دوم سربازان پیاده و در خط سوم سواره نظام که اغلب تعدادشان در سپاه غزنوی از پیاده نظام بیشتر بود، قرار داشتند (فرای، ۱۳۶۳: ۱۶۲/۴). بنداری تاریخ‌نویس سلجوقیان (۴۲۹ - ۵۹۰ق) هنگامی که به ضرورتی از تقابل بهرامشاه غزنوی با سلطان سنجر در سال ۵۱۰ق گزارش می‌کند تصریح می‌نماید که: «صاحب غزنه پنجاه فیل داشت که مقابل صف‌های سپاهش آن‌ها را به صف کرد، پنجاه فیل را جلو هزاران افراد سپاهی قرار داد، زیرا اسبان از فیل‌ها وحشت داشتند» (بنداری، ۱۳۵۶: ۳۱۶). در جنگ، نعره و بوی و منظره وحشت‌آور فیل‌ها نه تنها برای آدمیان بلکه برای اسب‌های دشمن نیز ترسناک بود (کریستین سن، ۱۳۶۸: ۲۹۷؛ ذکاء، ۱۳۵۰: ۱۴۴) سلطان مسعود، در حرکت دادن فیلان روش خاصی را به کار برد که این روش در زمان سلطان محمود کم سابقه بود (Reza, 2018: 217) و در جنگ‌ها، یک فیل بزرگ و پرهیبت را در جلوی سپاه که در کنارش سواران و پیادگان وجود داشتند، قرار می‌داد که چنان وحشتی ایجاد می‌کرد که لشکر دشمن را کنار می‌زد (بیهقی، بی‌تا: ۵۹۴). همچنین سلاطین غزنوی با به‌کارگیری روش‌های تخصصی در استفاده از فیل از توانایی‌های این حیوان به بهترین شکل استفاده کردند. سلاطین غزنوی برای استفاده بهینه و تخصصی از فیل‌ها نوعی تقسیم بندی بر اساس توانایی‌های آنان با توجه به شرایط در نظر می‌گرفتند. از جمله: فیلان تیزتر و سبکتر برای رسیدن سریع (بیهقی، بی‌تا: ۱۳۷ و ۸۳۹)، فیلان بزرگ برای حرکت در جلوی سپاه (بیهقی، بی‌تا: ۵۹۴)، فیلان ماده برای حمل سلاح و انتقال سلطان و فرماندهان معمولاً در بیرون و یا به سمت صحنه نبرد (بیهقی، بی‌تا: ۱۹۹ و ۸۰۳) فیلان خیاره و برگزیده برای نبرد (بیهقی، بی‌تا: ۳۱۷ و ۸۰۳) و نشان دادن قدرت به رقبا (بیهقی، بی‌تا: ۳۷۸) و فیلان ویژه حصار افکن (بیهقی، بی‌تا: ۵۰۶) را می‌توان در نظر گرفت. این تخصص‌گرایی در زمان غزنویان چنان پیشرفتی پیدا کرد که سلاطین غزنوی به ویژه در جشن‌ها و مانورهای خود حتی پوشش فیلان نر و ماده را متمایز می‌کردند. در گزارش‌های گردیزی این گوناگونی در پوشش نمایان است (گردیزی، ۱۳۶۳: ۶۶-۶۴). همچنین غزنویان برای حمل و نقل بهتر زین‌های فیلان را به نسبت هندیان دو برابر کردند و حتی در آن سوراخ نورگیر، سقف باز شونده و توالی نیز تعبیه کردند (Reza, 2018: 219). سلطان محمود فردی دوراندیش بود او می‌دانست که لشکر بزرگش با فیلان بسیاری که به همراه دارد احتیاج به آذوقه و تدارکات شایانی دارد و همواره در طول مسیر جنگ تا آنجا که امکان داشت تدارکات مناسب را به همراه داشت (گردیزی، ۱۳۶۳: ۶۸؛ ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۵۹/۲۲). سلطان با دور اندیشی به مسیر سپاه و فیل‌ها نیز توجه می‌کرد، به‌طوریکه در لشکرکشی سلطان به شمال ایران در گذرگاهی که دو طرف آن بیشه زاری با آب‌های روان که فیل نمی‌توانست از آن گذر کند، وجود داشت. سلطان دستور ساخت پل بزرگ چوبی برای عبور فیل‌ها و سپاهش را داد (بیهقی، بی‌تا: ۵۸۹).

سلاطین غزنوی معمولاً بیشتر در زمستان به هند لشکر کشیده و لشکر فیلان را گسیل می کردند. ابن خلدون در گزارشی می گوید: «چون سلطان مسعود... عازم هند شد، آن سان که عادت پدرش بود که در زمستان ها به هند لشکر می کشید» (ابن خلدون، ۱۳۶۳: ۵۵۲/۳). این مهم دو دلیل داشت یکی این که بیشتر سرزمین هند در زمستان هوای معتدلی دارد و همچنین در تابستان هندوستان تحت تأثیر باران های شدید موسمی به نام «مون سون» می باشد (توسلی، ۱۳۹۴: ۹ و ۱۷). که قطعاً بر حرکت فیل های سپاه غزنوی تأثیر نامطلوبی داشت. از طرفی طی کردن مسیر برای جنگ در زمستان، برای فیل بهتر است زیرا که فیل ها حیواناتی هستند که طاقت تشنگی ندارند (سیرافی، ۱۳۸۱: ۶۶).

۵- حضور لشکر فیل سوار و فیلبانان هندی

در طی یورش ها غزنویان به هند برده هایی گوناگون به ویژه جوان و خردسال گرفته می شد. برده های جوان پس از آموزش به کار سپاهیگری برده می شدند و کودکان نیز از همان کودکی برای امور مختلف از جمله نظامی آموزش داده می شدند. طبیعی بود که برخی از این برده های هندی آشنا به فیل بودند به طوریکه بیشتر فیلبانان سپاه غزنوی، غلامان هندی بودند. غلامان هندی، پس از غلامان ترک، از نظر سپاهیگری غزنوی در جایگاه دوم قرار می گرفتند. این موضوع موجباتی چند داشت بدین قرار که نگهداری از صدها فیل که تهیه آن ها از عوامل اصلی تهاجم به هند برای تجهیز سپاه غزنوی بود، کاری بود که از غلامان هندی برمی آمد (دلریش، ۱۳۹۲: ۲۰۱). در کل می توان گفت که غزنویان استفاده از فیل را از هندیان آموختند (باسورث، ۱۳۷۸: ۱۱۴). فیلبان نقش آموزش و اهلی کردن فیل را برعهده دارند و در جنگ فیل ها، بدون فیلبان کارایی ندارند (راوندی، ۱۳۶۴: ۲۲۰). در منابع تاریخی از حضور فیلبانان هندی در سپاه داریوش سوم در جنگ با اسکندر یاد می شود (آریان، ۱۳۴۴: ۱۲۲). چنانکه از نقش فیلبانان هندی در مراقبت و تمشیت از فیل های سپاه ساسانی نیز سخن به میان می رود (مسعودی، ۱۳۹۰: ۲۷۴/۱).

فیلبانان هندی نه تنها در امر آموزش و هدایت فیل نقش داشتند بلکه مسئول حفاظت آنان نیز بودند به طوریکه در داستان دزدیدن پیل سلطان مسعود توسط مخالفانش که سلطان دستور داد تا پیلبانان هندی فیل تنبیه شوند (بیهقی، بی تا: ۷۵۱). در حقیقت می توان گفت که وجود تعداد پرشمار فیل در سپاه غزنوی مرهون وجود هندیان در سپاه غزنویان بود (جیلانی، ۱۳۵۱: ۱۲۸). در اغلب نبردهای غزنویان با هندیان همواره تعداد قابل توجهی فیل به غنیمت گرفته می شد. سپاه سلطان فیل های غنیمت گرفته شده را بدون مشکل ضبط می کردند (شبانکاره، ۱۳۹۳: ۵۶/۲). این نشان از وجود تعداد زیادی فیلبانان هندی آماده به خدمت در سپاه غزنوی و سطح بالای آمادگی سپاه غزنویان در به کارگیری فیل ها بود. به طوری که عتبی با صراحت به وجود فیلبانان ذخیره و آماده در سپاه غزنوی در فتح قصدار اشاره می کند (عتبی، ۱۳۷۴: ۳۳۶). سان تزو در کتاب هنر جنگ می گوید: «وقتی نبردی با ارابه صورت می گیرد اگر بیش از ده ارابه تصرف شود، پرچم ها و علامت های خود را بر آنان نهید و ارابه ها را جزو ارابه های خودتان در آورید و افراد خود را بر آن بنشانید» (سان تزو، ۱۳۶۴: ۴۷). کاری که شگرد غزنویان در تسخیر فیل های هندیان بود. در زمان غزنویان با توجه به تعداد پرشمار فیل ها و استفاده تخصصی از آن ها، برای فیلبانان مراتبی تحت عنوان امیری یا حاجب و یا سالار وجود داشت (فرای، ۱۳۶۳: ۶۲/۴).

در سپاه سلطان علاوه بر فیلبانان و پیاده نظام هندی، لشکر هندی با فیل های جنگی نیز حضور داشتند، بیهقی به ضرورتی این مهم را چنین توصیف می کند: «امیر [مسعود] برنشست تا لشکر هندو بروی بگذشت بسیار سوار و پیاده آراسته به سلاح تمام و آن سواران درگاهی که با وی نامزد شده بودند فوجی با اهبتی نیکو» (بیهقی، بی تا: ۵۲۶ و ۶۶۴).

۶- عدم استفاده بهینه فیل توسط سپاه هندی

اگر از گزارش‌های غلوآمیز منابع غزنوی در به غنیمت گرفتن تعداد زیادی فیل در چند جنگ صرف نظر کنیم، با توجه به حکومت، حکام گوناگون و کوچک در سرزمین هند، می‌بایست تعداد فیل‌های آنان نیز در بیشتر موارد محدود باشد. گزارش‌هایی به صراحت این مطلب را تأیید می‌کند. سلطان محمود در جنگ «بهیم‌نگر» سی فیل و در جنگ قصدار پانزده فیل به غنیمت گرفت (عتبی، ۱۳۷۴: ۳۰۲ و ۳۳۶). در جنگ‌هایی که تعداد قابل توجهی فیل به غنیمت گرفته شده فضای جنگ طوری بوده که عوامل دیگری نقش داشتند که هندیان نتوانستند از فیل‌های خود استفاده بهینه و تأثیر گذاری کنند.

هندیان در بیشتر جنگ‌ها در مقابل سپاه غزنوی در موضع تدافعی بودند و در اغلب موارد به قلعه‌ها و داخل حصارهای شهرها پناه می‌بردند در نتیجه کارایی این حیوان برای هندیان کم می‌شد. در مقابل سپاهیان تهاجمی غزنوی با داشتن نیروی‌های گوناگون به ویژه فیل‌های حصارشکن، حامل سلاح و جابجا کننده نیرو از قدرت بالاتری برخوردار بودند، شاهد این ادعا تسخیر تعداد زیادی از این قلعه‌ها که در پشت مواضع آنان پادشاه، حاکم و یا راجه‌ای پناه گرفته بود، می‌باشد (عالمی، ۱۳۹۹: ۱۴۸-۱۶۸). معمولاً دژهای و به ویژه دژهای مناطق صعب العبور دارای گنجایش محدودی هستند. پناه بردن به قلاع شگرد نظامی هندیان بود و در صورت قرار گرفتن هندیان در میدان باز شکست آنان به مراتب از پناه گرفتن در داخل قلاع، راحت‌تر صورت می‌گرفت (عالمی، ۱۳۹۹: ۱۵۱). هندیان با توجه به پناه گرفتن در داخل قلعه‌ها نمی‌توانستند فیلان زیاد خود را نیز در آن فضای محدود جای دهند. با توجه به گرفتن تعداد قابل توجهی فیل در جنگ غزنویان با هندیان، منطقی به نظر می‌رسد که غزنویان تعداد بیشتر آنان را پس از جنگ بدست می‌آوردند زیرا فیل‌هایی که در جنگ شرکت کرده و فیل‌بانش کشته شده به احتمال زیاد رم می‌کند و به آسانی به چنگ نمی‌آید. با این حساب گرفتن تعداد زیادی فیل در حین کازار هم نمی‌تواند درست باشد. پس به نظر می‌رسد غنیمت‌گیری تعداد قابل ملاحظه‌ای فیل در لشکرکشی‌های سلاطین غزنه به هند به خاطر این باشد که هندیان نمی‌توانستند تعداد زیادی از فیلانشان را در زمان کارزار با توجه به فضای محدود قلاع، به داخل قلعه ببرند و عملاً آن‌ها را در بیرون قلعه رها می‌کردند.

نگهداری تعداد زیاد فیل با توجه به این‌که هر فیل بالغ روزانه به طور متوسط یکصد و سی تا یکصد و پنجاه کیلو غذا لازم دارد (Hickman, 2008: 623). در داخل قلعه محاصره شده با گنجایش کم کار سختی می‌باشد. در جنگ سلطان محمود با نندا یکی از ملوک هند، با دیدن شمار لشکریان و ابهت سپاه غزنوی اردوگاه را خالی کرده و شبانه گریخته بود، لشکر سلطان از پی او حرکت کرد و در بیشه زارها پانصد فیل رها شده او را پیدا و ضبط کرد (گردیزی، ۱۳۶۳: ۶۱). در گزارش دیگری از «بهیمال» داماد «چندرای» یکی دیگر از ملوک هند که از ترس سپاه بزرگ سلطان به قلعه‌ای پناه برده بود چون سلطان قلعه را فتح کرد بهیمال با سپاهش فرار کرد و سلطان توانست در تعقیب بهیمال تعدادی از فیل‌های او را به قهر و تعدادی از آنان را توسط فیل‌بانان سپاه غزنوی بدون جنگ بدست آورد (عتبی، ۱۳۷۴: ۴۱۸). هر دو گزارش نشان‌دهنده این است که فیل‌های هندی به دلیل عدم استفاده در جنگ و عدم استقرار تمامی آنان در قلاع در اطراف و پیرامون صحنه نبرد بدون استفاده بهینه در جنگ رها شده بودند. البته تعداد محدودی قلاع وجود داشتند که امکان داشت فضای نسبتاً بزرگی داشته باشند که تعداد قابل توجهی فیل در آن جای گیرند، اما با توجه به محاصره قلعه، تدافعی بودن هندیان و عدم گنجایش فضای کافی برای حرکت فیل‌ها، فیل‌های داخل قلعه کارایی جنگی خود را از دست می‌دادند. در جنگ دیگری که سلطان محمود با «نندا» به هند رفته بود، نندا با سیصد فیل در داخل قلعه‌ای پناه گرفته بود که سلطان قلعه را محاصره کرد و نندا مجبور شد سیصد فیل را به بیرون قلعه براند و صلح کند که سلطان نیز آن فیلان را ضبط کرد (گردیزی، ۱۳۶۳: ۶۳).

در برخی موارد سلطان محمود با اتخاذ تاکتیک‌های ویژه‌ای عملاً کارایی فیل‌های هندیان را کم اثر می‌کرد. در یکی از جنگ‌ها با انتخاب سرزمین خاصی برای نبرد توانست فیلان سپاه «جیپال» را از کار بیاندازد. سلطان در صحرایی با جیپال درگیر شد که سنگ‌های آن صحرا خرد و ریز بودند، با آمیخته شدن این خرده سنگ‌ها با گل حرکت کردن سپاه به ویژه فیل‌ها را مشکل کرد. احتمالاً جیپال وقتی در چنین شرایط جنگی قرار گرفت کارایی فیلان سپاهش از بین رفت و شکست خورد. سلطان محمود نیز توانست تمام سیصد فیل او را به غنیمت بگیرد (مدبر، ۱۳۴۶: ۳۱۷). یکی از تاکتیک‌های کارآمد غزنویان در مقابل فیلان هندی که بر مبنای ضعف فیل بنیان نهاده شده بود و بارها از این تاکتیک بهره بردند، تیرباران فیلان و زخمی کردن آنان بود که در نتیجه این تاکتیک، فیلان عملاً بی‌حرکت و از گردونه جنگ خارج شده و با دستیابی سپاه به آنان شکم و خرطومشان را می‌بریدند. برای نمونه در جنگ «ناردین» یکی از ملوک هند در میان دو کوه پناه گرفت و پشت سپاهش برای در امان ماندن از سپاه غزنوی به کوه بود و در جلو تمامی راه‌های کوه را با فیل‌ها مسدود کرد. در روز نبرد سلطان محمود با تیر زدن به چشم، حلقوم و خرطوم فیل، توانست فیل‌های دشمن را از داخل شدن در نبرد باز دارد. عتبی در این باره می‌گوید: «هرگاه که فیلان در نبرد آمدندی لشکر اسلام بزخم تیر و زوبین حلقوم و خرطوم همه می‌دریدندی» (عتبی، ۱۳۷۴: ۳۵۰). بعدها سلجوقیان نیز با دانستن و به‌کارگیری همین تاکتیک برای رهایی از صدمات فیلان غزنوی در جنگ و شکست دادن آنان سود بردند (تتوی، بی تا: ۳۶۴).

در جنگ بهاطیه «بجیرا» یکی از حکام هند در مقابل سلطان قرار گرفت که به خاطر غرور نابجایش از شهر بیرون آمد، سلطان با پیش‌گیری جنگی فرسایشی به مدت سه روز لشکر بجیرا را مورد تاخت و تاز قرار داد که در نهایت لشکر بجیرا ضعیف گشت. سپس در روز چهارم خود شخصاً با عده‌ای از لشکریانش به قلب سپاه بجیرا که توسط چند فیل احاطه شده بود، حمله کرد و آن فیل‌ها را گرفت و بجیرا پس از فرار خودکشی کرد. سلطان در این نبرد یکصد و بیست فیل به غنیمت گرفت. در این نبرد سلطان با جنگی فرسایشی و سپس حمله به قلب سپاه دشمن وضعیتی بوجود آورد که مجالی برای بهره‌گیری از فیلان برای هندیان پیش نیامد (عتبی، ۱۳۷۴: ۲۸۵). همانطور که گفته شد، اشتباه اصلی را خود بجیرا انجام داد و جنگ را به میدان باز کشاند.

از طرفی تعداد فیل‌های تحت اختیار سلاطین غزنوی در اوج قدرت امپراتوریشان با فیل‌های هندیان که اغلب ملوک سرزمین‌های محدود و کوچک بود، قابل قیاس نبود. سلاطین غزنه با توجه به موقعیت مکانی و سپاه دشمن هر تعداد فیل را می‌خواستند به جنگ گسیل می‌داشتند. به‌طوری‌که شبانکاره‌ای در گزارشی دربار فتح «قنوج» توسط سلطان محمود تعداد فیل‌های همراه لشکر سلطان را هفتصد فیل عنوان می‌کند (شبانکاره، ۱۳۹۳: ۵۴/۲). نپذیرفتن شرایط جنگ و دل بستن بیش از حد به یک سلاح چون فیل نیز می‌تواند دلیل ناکامی هندیان بوده باشد. به‌طوریکه بشم درباره آن دوران می‌گوید: «[هندیان] دلگرمی خوش باورانه‌ای را به فیل‌های جنگی بنا نهاده بودند» (بشم، ۱۳۹۴: ۱۰۵). همچنین سپاهیان و فیلان غزنوی در نبردهای گوناگونی شرکت کرده بودند اما در سمت مقابل، سپاه و فیلان هندیان تجربه و کارآموزی جنگی کمتری داشتند، این تفاوت و تمایز بیشتر در جنگ‌ها می‌توانست برتری را نصیب سپاه و فیل غزنویان کند.

علاوه بر عدم بهره‌گیری مناسب از فیل توسط هندیان، دلایل دیگری را نیز که نشان‌دهنده ضعف هندیان در آن دوران است را می‌توان برشمرد. از جمله: تنوع و تعدد ادیان (مقدسی، ۱۳۷۴: ۸۸/۱)، عدم وجود دولت مرکزی قوی و فراگیر (یعقوبی، ۱۳۷۸: ۱۱۵/۱؛ سیرافی، ۱۳۸۱: ۷۷)، اختلاف و جنگ بین ملوک هند (عتبی، ۱۳۷۴: ۴۱۶؛ مدبر، ۱۳۴۶: ۳۰۹؛ دلیر، ۱۳۹۷: ۵۸)، آموزش سپاهیان بر اساس شیوه‌های قدیمی و محلی (بشم، ۱۳۹۴: ۱۰۵)، یکی دیگر از دلایل عدم توفیق هندیان در مواجهه با غزنویان را می‌توان در نظام پر سابقه طبقاتی حاکم بر جامعه آن‌ها جستجو کرد، این خردادبه که یک قرن قبل از غزنویان می‌زیست و گردیزی که معاصر غزنویان بود به این تقسیم بندی اشاره

کرده‌اند (ابن خردادبه، ۱۸۸۱م: ۵۳؛ سیرافی، ۱۳۸۱: ۶۱۳). در این شکل تقسیم بندی قرار گرفتن نسل اندر نسل در یک گروه در بیشتر موارد می‌توانست بر عدم آموزش، سعی و کوشش و استعداد استوار باشد. وظیفه جنگیدن و حکمرانی در جامعه هند بر عهده طبقه کشریه‌ها (نظامیان) قرار داشت (Habib, 2020: 81). پس با این حساب این امکان وجود دارد که طبقات اشرافیت سلحشور جنگ طلب نباشند و به شدت احساس غرور کنند (بوتول، ۱۳۸۷: ۸۲). در نهایت تسلیم همراه با رضایت برخی هندیان در مقابل غزویان را نیز می‌توان به این عوامل افزود (شبانکاره، ۱۳۹۳: ۳۵/۲).

نتیجه‌گیری

پیروزی هدف اصلی و عمده جنگ است. هر رویداد تاریخی مانند جنگ، همواره نتیجه همزمان شمار بسیاری از عوامل گوناگون است. در زمانه و زمینه‌ای که عزم سلاطین غزنوی به جنگ و جهاد متمایل گشت، هند سرزمینی بود که توسط آن‌ها مورد توجه قرار گرفت. غزویان با بهره‌گیری از توان نظامی برتر و با داشتن هدف مقدسی چون نبرد با دارالکفر، غنیمت و برده‌گیری توانستند در اغلب این جنگ‌ها دست بالا را داشته باشند. در این میان نقش فیل و سپاهیان هندی که در آرایش نظامی غزویان به شکل بی‌سابقه و فراگیری مورد استفاده قرار گرفتند را نیز نباید از نظر دور نگه داشت. در جنگ‌هایی که طرفین دارای سلاح‌ها و ابزار مشابهی در نبرد هستند، شیوه‌ها و ترفندهای استفاده، زمان به کارگیری و موقعیت میدان جنگ طرف پیروز را مشخص می‌کند. با اتکاء به چنین واقعیت‌هایی می‌باشد که پیروزی‌های مختلف غزویان در سرزمین هند تحقق می‌پذیرد. علاوه بر این‌ها ضعف‌های هندیان به ویژه در ساختار سیاسی، نظامی و به کارگیری نامناسب از فیل جنگی و همچنین مدیریت قوی و کارآمد فرماندهان نظامی غزویان در رأس آن‌ها سلطان محمود غزنوی به این پیروزی‌ها مجال و عمق بیشتری می‌بخشید.

منابع

- آرن، رمون، نقد تاریخ و سیاست در روزگار ایدئولوژی‌ها، ترجمه نادر انتخایی، تهران: هرمس، ۱۳۸۰.
- آریان، لشکرکشی اسکندر، ترجمه محسن خادم، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۴۴.
- ابن اثیر، علی بن محمد، تاریخ کامل، ترجمه ابوالقاسم حالت، تهران: علمی، ۱۳۷۱.
- ابن الجوزی، عبدالرحمن ابن علی، المنتظم، ترجمه محمد عبدالقادر و مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۳ق.
- ابن خردادبه، عبیدالله بن عبدالله، المسالک و الممالک، ترجمه سعید خاکرند، لندن: دار صادر افست لیدن، ۱۸۸۹م.
- ابن خلدون، عبدالرحمن (۱۳۶۳)، تاریخ ابن خلدون، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- باسورث، کلیفورد ادموند، تاریخ غزویان، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیر کبیر، ۱۳۸۷.
- بشم، آرتور لولین، هند باستان، ترجمه فریدون بدره‌ای و محمود مصاحب، تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۹۴.
- بنداری، فتح بن علی، تاریخ سلسله سلجوقی، ترجمه محمد حسین جلیلی کرمانشاهی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۲.
- بوتول، گاستون، جامعه شناسی جنگ، ترجمه هوشنگ خجسته، تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۹۳.
- بیهقی، محمد حسین، تاریخ بیهقی، تهران: دنیای کتاب، بی‌تا.
- ۱۲- تاپار، رومیلا، تاریخ هند، ترجمه همایون صنعتی زاده، تهران: ادیان، ۱۳۶۶.
- جیلانی، غلام جیلانی، غزنه و غزویان، کابل، ۱۳۵۱.
- تتوی، احمد بن نصرالله، تاریخ الفی، بی‌جا، بی‌تا.
- توسلی، محمد مهدی، سیمای شبه قاره هند، قم: مجمع ذخائر اسلامی، ۱۳۹۴.

- حسن زاده، اسماعیل، "ساختار و عملکرد سپاه غزنویان" پژوهشنامه علوم انسانی دانشگاه شهید بهشتی، شماره ۵۲، ۱۵۲-۱۱۵، تهران: ۱۳۵۸.
- خواجه نظام الملک، ابوعلی حسن بن علی، سیاست نامه، تدوین توسط تصحیح و عباس اقبال، تهران: اساطیر، ۱۳۹۶.
- خواندمیر، غیاث الدین، تاریخ حبیب السیر فی اخبار افراد بشر، ترجمه محمد دبیر سیاقی، تهران: خیام، ۱۳۸۰.
- دلریش، بشری، جایگاه سیاسی غلامان در تاریخ ایران، تهران: هزار، ۱۳۹۲.
- دلیر، نیره، "تحلیل پیروزی حملات محمود غزنوی از پایگاه خراسان بزرگ به هندوستان؛ بر اساس مولفه های مفهومی مدل سوات" خراسان بزرگ، شماره ۳۰، ص ۶۴-۴۹، مشهد: بهار ۱۳۷۹.
- دینوری، ابوحنیفه احمد بن داود، اخبار الطوال، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: نی، ۱۳۷۱.
- ذکاء، یحیی، ارتش شاهنشاهی ایران از کوروش تا پهلوی، تهران: شورای ارتشی دو هزار و پانصدمین سال بنیانگذاری شاهنشاهی ایران، ۱۳۵۰.
- راوندی، مرتضی، تاریخ اجتماعی ایران، تهران: امیر کبیر، ۱۳۶۴.
- رشید الدین فضل الله، جامع التواریخ (تاریخ اسلام و ایران)، تهران: میراث مکتوب، ۱۳۹۲.
- سان تزو، هنر جنگ، ترجمه حسن حبیبی، تهران: قلم، ۱۳۶۴.
- سیرافی، سلیمان تاجر، سلسله التواریخ، ترجمه حسن قرچانلو، تهران: اساطیر، ۱۳۸۱.
- شبانکاره، محمد، مجمع الانساب، ترجمه میر هاشم محدث، تهران: امیر کبیر، ۱۳۹۳.
- عالمی، خدیجه (۱۳۹۹)، فتوح اعراب و ترکان در شبه قاره هند، تهران: سروش.
- عتبی، محمد بن عبدالجبار، تاریخ یمینی، محقق جعفر شعار، تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۷۴.
- عنصر المعالی، کیکاوس بن اسکندر، قابوس نامه، بی جا، بی تا.
- عنصری، ابوالقاسم حسن بن احمد، دیوان عنصری بلخی، به کوشش محمد دبیر سیاقی، تهران: کتابخانه سنایی، ۱۳۶۳.
- فرای، ریچارد، تاریخ ایران از اسلام تا سلاجقه، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیر کبیر، ۱۳۶۳.
- فرخی سیستانی، ابوالحسن، دیوان فرخی، به کوشش محمد دبیر سیاقی، تهران: سپهر، ۱۳۳۵.
- گریستین سن، آرتور امانوئل، ایران در زمان ساسانیان، تهران: دنیای کتاب، ۱۳۶۸.
- گردیزی، ابو سعید، زین الاخبار، ترجمه عبد الحی حبیبی، تهران: دنیای کتاب، ۱۳۶۳.
- محمدی، ذکرا الله، "نقش غنایم و ثروت هند در بنیه های اقتصادی غزنویان"، تاریخ دانشگاه آزاد محلات، سال سوم، شماره چهار، ص ۱۴۴-۱۱۷، محلات: بهار ۱۳۸۶.
- مدبر، محمد بن منصور، آداب الحرب و الشجاعة، مصحح احمد سهیلی خوانساری، تهران: اقبال، ۱۳۶۴.
- مسعودی، علی بن حسین، مروج الذهب، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: علمی فرهنگی، ۱۳۹۰.
- مقدسی، ابو عبدالله محمد بن احمد، احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم، ترجمه علینقی منزوی، تهران: شرکت مؤلفان و ترجمان ایران، ۱۳۶۱.
- مقدسی، مطهر بن طاهر، آفرینش و تاریخ، ترجمه محمد رضا شفیعی کدکنی، تهران: آگاه، ۱۳۷۴.
- منهاج سراج، عثمان بن محمد، طبقات ناصری، تهران: دنیای کتاب، ۱۳۶۴.
- مؤلف ناشناخته، تاریخ سیستان، تصحیح محمد تقی بهار، تهران: پدیده خاور، ۱۳۶۶.

هاوارد، مایکل، کلاوزویتس و نظریه جنگ، ترجمه غلامحسین میرزا صالح، خرمشهر: طرح نو، ۱۳۳۷.

یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب، تاریخ یعقوبی، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۸۷.

Anooshahr, Ali (2020) "The Elephant and Imperial Continuities in North, 1200–1600CE ", The Indian Economic and Social Histor, vol. 57, issue 2, 139-169

Habib, -Mohammad. (1984) " Indian culture and social life at the time of the Turkish invasions", Lahore: Public Domain Dedication
Hickman, C. P. (2008) Zoology, Washington: " Janice Roerig-Blon the time of the Turkish invasions", Lahore: Public Domain Dedication,

Reza, Jabir (2018) " Indian Elephant crops Under the Ghaznavids “, Dehli: Dehli University Indian, 212-222